

BİR SOSYAL PSİKOLOG GÖZÜYLE AFETLER

Canay Doğulu

canaydogulu@baskent.edu.tr

Başkent Üniversitesi, Psikoloji Bölümü

Risk, belirsizlik, ölüm – insanların hayatlarında karşı karşıya kaldıkları bazı gerçekler. Dehşet, korku, kaygı – bu gerçekler karşısında insanların yaşadığı olumsuz bazı psikolojik deneyimler. *İnkar, iyimsenlik, yanılsama* – gerçekler karşısında deneyimlenenlere rağmen insanların yaşamaya devam etmek için geliştirdiği kaçınmaya dair bazı algı süzgeçleri. *Bütün, işleyiş, süreç, bileşenler, sistem* – sosyal doğasıyla insanların gerçeklerle etkileşimlerinde deneyimlerinin ve algılarının süregeldiği üst düzen. Ve psikoloji... Bütün bunların bir arada ele alınabileceği bir bilim. İnsanın psikolojik doğasına dair gelişen merak ve akla getirdiği soruları cevaplayabilmek için çeşitli yöntemlerle “çocukça” oynanan bir bilim oyunu. İşte bu oyunda merkeze bu gerçekler – risk, belirsizlik ve ölüm – konulduğunda, merkezin etrafında genişleyen çaplarıyla psikolojik deneyimler, algı süzgeçleri ve üst düzen kendini gösterir. Bir su birikintisine atılan taşla, taşın düştüğü noktada su yüzeyinde oluşan ve gitgide yayılan halkalar gibi. Gerçekler ve karşısında gelişen bu üç temanın her biri kendi içinde bir derya deniz olmakla beraber, birbirleriyle iç içe geçebilmektedirler. Dönüşürler, dönüştürürler. Sosyal psikoloji de, bu noktada bilimsel bakış açısının sunduğu kuramsal ve yöntemsel olanaklarla bu dönüşümü anlamaya çalışan bir disiplin olarak düşünülebilir. Nitekim, 1990’lardan günümüze ilgili alan yazındaki çalışmalara bakıldığında dehşet yönetimi, sistemi meşrulaştırma, telafi edici kontrol ve belirsizlik yönetimi gibi süreçleri ele alan çeşitli kuramsal yaklaşımların ön plana çıktığı görülmektedir.

Sosyal psikoloji bakış açısıyla afetler, söz konusu “*risk, belirsizlik, ölüm*”, “*inkar, iyimsenlik, yanılsama*” ve “*bütün, işleyiş, süreç, bileşenler, sistem*” temaları çerçevesinde ele alınabilmektedir. (1) Afetler; risk, belirsizlik ve ölüm unsurlarını barındıran bir gerçektir. Afetler; tehlike, maruziyet ve zarar görülebilirliğin etkileşimiyle ortaya çıkan bir risktir. Afetler; nerede, ne zaman ve nasıl sorularının kolay cevaplandığı olaylar değişimlerdir – afet tipine göre değişen çeşitli seviyelerde belirsizlik barındırmaktadırlar. Ve tabii afetler, yol açtıkları can kayıpları sebebiyle yıkıcı bir olaya dönüşebiliyorlar – ölümle eşleştirilebiliyorlar. (2) Afetlerin bu üç gerçeğe dayanan bir olay olması insanlar için hayatı zorlaştırıyor da bir yandan. Afetlerin barındırdığı risk, belirsizlik ve ölüm olguları karşısında insanlar psikolojik düzenlerini sürdürmek ve hayatlarına devam edebilmek için bir algı süzgeci geliştiriyorlar. Bazen kaçınma ve inkar, bazen iyimsenlik, bazen de kaderci düşünme yollarıyla ve daha nice yollarla baş etmeye çalışıyorlar. (3) Afetler, tüm sistemi ilgilendiren bir bütündür: Devlet, kurum ve kuruluşlar, yerel ve merkezi yönetimler, sivil toplum kuruluşları, medya, toplumlar ve bireyler gibi çeşitli özne bileşenler mevcuttur. Politik, ekonomik, sosyal ve çevresel düzeni ilgilendiren bir süreç – afetlerin yıkıcı sonuçları bu düzenlerin işleyişini çeşitli ölçeklerde sekteye uğratabiliyor. Afetlerin, yazının başında belirttiğim bu üç temayla bütünleşen bir konu olması, bir sosyal psikolog olarak bu yazıyı ele almamdaki temel sebebi oluşturmaktadır. Bununla beraber, bu yazı, doğası gereği kendi akademik geçmişimden besleneceği için mevcut çalışma deneyimlerim temelinde

geldiğim noktada söylemek, vurgulamak istediğim noktaların bir araya geldiği bir içerik olarak da düşünülebilir. İçerik kapsamında, öncelikle “Neden afetler?” sorusunun cevabını afetlerin günümüzde önemli bir sorun olmasına değinerek vereceğim. Devamında, afetler ve psikoloji kesişiminden ve bu kesişimde sosyal psikolojinin bulunduğu yerden bahsedeceğim. Akış içerisinde, afet çalışmalarında oldukça ihtiyaç duyulan disiplinler arası yaklaşım çerçevesinde afetleri sosyal psikoloji gözüyle ele almanın önemine dikkat çekmeye çalışacağım.

“Neden afetler?” sorusunun cevabı, afetlerin günümüzde baş edilmesi ve yönetilmesi gereken ciddi bir sorun olmasıyla yakından ilgilidir. Gerek can kayıpları, gerekse sosyal, ekonomik ve çevresel yaşama olumsuz etkileri sebebiyle afetlerin yıkıcı sonuçları, artan zarar görülebilirlik koşullarıyla (dünya nüfusunun artması, afet sıklığının ve yıkıcı etkilerinin artması, sanayileşme, göç, şehircilik gelişimi, vb.) daha da ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Bu yüzden afetler, ulusal ve uluslararası çeşitli platformlarda özellikle çeşitli politika düzeylerinde önemli bir gündem oluşturmaktadır. Bunların başlıcaları, *Hyogo Eylem Çerçevesi 2005-2015* (UNISDR, 2007) ile *Sendai Afet Risk Azaltımı Çerçevesi 2015-2030*’dur (UNISDR, 2015). Bu gündemin temel amacı, afetlerin olumsuz sonuçlarının etkili afet hazırlığı ile azaltılabiliyor olmasından hareketle toplumların afetlere karşı dayanıklılığını arttırmak – diğer bir deyişle, etkilenme durumunda kendi kaynaklarını kullanarak afetlerin olumsuz sonuçlarıyla baş edebilir duruma gelmesini sağlamaktır. Bu bağlamda, etkili afet risk yönetimi için zarar azaltma ve hazırlıklı olma odaklı faaliyetlerin, çeşitli seviyelerde (küresel, bölgesel, ulusal ve yerel) ve çeşitli paydaşların (devlet, sivil toplum ve toplum) katılımı ve işbirliği ile yürütülmesi önem kazanmaktadır. Ayrıca, bu faaliyetlerin afet alanının vazgeçilmez prensipleri olarak düşünülen sürdürülebilir, çoklu tehlike anlayışının benimsendiği ve toplumsal katılımın teşvik edildiği bir düzende uygulanması, söz konusu faaliyetlerin başarısı için oldukça belirleyicidir.

Afetlerin politika gündeminde yer eden bir diğer konu, hem ulusal hem de uluslararası seviyelerdeki bilim camiası ve akademidir. Özellikle zarar azaltma ve hazırlıklı olma çalışmalarıyla afetlerin daha etkin bir şekilde yönetilebilmesi için bilimsel ve araştırma temelli kanıtlara ihtiyaç duyulmaktadır. Afet risk yönetimini iyileştirmek için ayrılan ekonomik, zaman ve insan kaynaklarının doğru ve verimli bir şekilde kullanılması çok kritiktir. Zira etkili afet risk yönetiminin insan hayatlarını kurtarması ve ekonomik, sosyal ve çevresel etkileri en aza indirmesi gibi önemli sonuçları bulunmaktadır. Bunlar göz önünde bulundurulduğunda, kaynakların bilimsel çalışmaların sunduğu bilgiler ışığında tasarlanan ve uygulanan faaliyetler için kullanılması yerinde olacaktır. Böylelikle, kaynaklar sağlam bir bilimsel temele oturtularak, harcanan çabaların ve ayrılan bütçelerin boşa gitmesinin önüne geçilebilecektir. Sosyal psikoloji de, afet araştırmalarına katkıda bulunma kapasitesine sahip bir sosyal bilim alanı niteliği olarak, sundu-

ğu kuramsal ve yöntemsel zenginlikle afet alanının önemli akademik paydaşlarından biridir.

Bir sosyal psikolog gözüyle afetlerin anlaşılabilmesi için, afetlerin öneminin ortaya konmasıyla beraber bu konunun genel olarak psikoloji ve sonrasında özel olarak sosyal psikolojideki yerinin belirtilmesi gereklidir. Başlangıç olarak, öncelikle şu soruyu soralım: Afetle ilgili konular neleri kapsıyor? Psikoloji yazını incelendiğinde, afet araştırmalarının çoğunlukla ruh sağlığı üzerine, yani insanların afetlere nasıl tepki verdiği ve afetlerin psikolojik etkileriyle nasıl baş ettiği üzerine odaklandığı görülmektedir (Kwan ve White, 2014). Ancak afet psikolojisinin, ruh sağlığının yanı sıra çeşitli sosyal psikolojik yönleri kapsadığı da bilinmektedir. Sosyal psikoloji yazınında afetler, çeşitli yönleriyle farklı konularda çalışılmaktadır. Hazırlıklı olma, 1990'lerden günümüze oldukça yaygın çalışılan başlıca konu olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmaların amacı, afet hazırlığı davranışlarının altında yatan etkenleri anlamak olmuştur. Afet zararlarını teknolojik önlemlerle (örneğin; depremler için binaların yapısal güvenliği, erken uyarı sistemleri, vb.) azaltmak mümkün olsa bile, bunların yeterli olmadığı, etkili afet risk yönetimi için bireyleri ve toplumları da harekete geçirmenin gerektiği de bilinmektedir. Bu noktada, teknolojik önlemlerle beraber bireylerde ve/veya toplumlarda afet bilincinin oluşturulması ve geliştirilmesi ve de afet risk yönetimi çalışmalarının toplumsal katılım gözetilerek yürütülmesi önemli bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan, afet bilincini arttırmak amacıyla verilen afet eğitimlerinin amaçlanan olumlu etkilerinin beklenenin altında olduğu da bilinmektedir. Nitekim, sosyal psikoloji yazını risk algısının afet hazırlığı davranışına dönüşmesinin kolay olmadığını göstermiştir. Bu bağlamda, özellikle bireylerin afet hazırlığında rol oynayan psikolojik etkenleri anlamak önemli hale gelmektedir. Sosyal psikoloji yazını, afet riski algısından hazırlıklı olma davranışına giden yolda durak noktalarının (örn., afet farkındalığı, tehlike kaygısı, öz yeterlik, tepki yeterliği, sorun odaklı baş etme, sonuç beklentisi, algılanan sorumluluk, güven, toplum katılımı, vb.) neler olduğunu tespit etme ve bu duraklar arasındaki iletişimi ve etkileşimi anlama konusunda oldukça zengin bir birikime sahiptir (örn., Lindell ve Prater, 2002; Norris, Smith ve Kaniasty, 1999; Paton, 2003; 2008; Paton, Smith ve Johnston, 2005; Rüstemli ve Karancı, 1999). İlgili yazından hareketle; bireysel düzeyde afet hazırlığı davranışını teşvik eden etkenleri güçlendirmenin, engelleyen etkenleri ise zayıflatmanın afet risk yönetimi çalışmalarının başarılı şekilde yürütülebilmesi için gözetilmesi gereken stratejik hedefler arasında yer alması önemli görülmektedir (Karancı ve Doğulu, 2017).

Sosyal psikoloji yazınında afetler, hazırlıklı olmanın yanı sıra çok çeşitli konular bağlamında çalışılmaktadır. Bunlara örnek olarak risk algısı ve risklerin sosyal temsili, risk iletişimi, psikolojik afet mitleri, yardım etme davranışı, başkalarının mutsuzluğundan keyif alma (*schadenfreude*), dini anlam yaratma, öznellik (*agency*), kadercilik ve dayanıklılık konuları verilebilir. Her ne kadar ruh sağlığına kıyasla sosyal psikolojik yönler daha az sıklıkla çalışılıyor olsa da, özellikle son on yılda afetlerin sosyal psikolojik dinamiklerine olan ilginin oldukça arttığı görülmektedir (Doğulu, 2017). Yakın zamanda önem kazanan bir konu da afetlere dair algıların ve afetlere verilen tepkilerin altında yatan sosyal bilişsel süreçlerdir. Günümüzde afetler doğal (jeofiziksel, meteorolojik, hidrolojik, klimatolojik, biyolo-

jik, dünya dışı) ve teknolojik (endüstriyel kazalar, ulaşım kazaları, muhtelif kazalar) olmak üzere çok çeşitlidir (sınıflandırma için bkz. CRED, 2017). Bu noktada, modern afetlerin ve afet hazırlığının daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu sosyal bilişsel süreçlerin farklı kuramsal yaklaşımlarla incelenmesi önemli bir gereklilik olarak görülmektedir (Kwan ve White, 2014). Sosyal psikolojinin sahip olduğu kuramsal zenginlik, bu gerekliliği karşılama potansiyeline sahip önemli bir kaynak olarak dikkat çekmektedir.

Bir sosyal psikolog gözüyle afetleri anlamaya çalışan bir araştırmacı olarak bu konunun gerek akademide, gerekse politika ve uygulama mecralarında önemli bir geleceği olduğunu vurgulamak isterim. Bu vurguyu yapmamdaki birincil dayanağın afetlerin sıklık ve yıkıcı etkileri sebebiyle ulaştığı olumsuz istatistiklere paralel olarak artan politik önem ve bu önemle beraber afetlerin sosyal psikolojik boyutlarının anlaşılmasına duyulan ihtiyaç olduğunu belirttim. Bir diğer dayanak ise, kendi akademik geçmişimdir. Doktora eğitimim itibarıyla çeşitli afet projelerinde ve/veya araştırmalarında görev alarak edindiğim kişisel deneyime bu noktada ayrıca değinmek istiyorum. Özellikle afet konusunu çalışmak gibi bir motivasyonla lisansüstü eğitime başlamış olmamama rağmen; Eylül 2012'de başladığım doktora eğitimim sırasında ODTÜ Psikoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. A. Nuray Karancı'nın yer aldığı ve disiplinler arası yaklaşımla afetlere karşı toplumsal dayanıklılık ve hazırlıklı olma konularını ele alan iki ayrı Avrupa Birliği projesinde araştırmacı olarak görev yaptım. Yaklaşık dört seneyi kapsayan bu iki proje deneyimi benim için oldukça değerliydi. Projeler direkt psikoloji odaklı bir amaca ve içeriğe sahip olmamakla birlikte, bir sosyal psikolog olarak farklı ülkelerden ve disiplinlerden araştırmacılarla beraber çalışma fırsatı buldum. Özellikle saha çalışmalarındaki gözlemlerim, sosyal psikolojinin afetlerle ilgili konularda kuramsal ve yöntemsel olarak oldukça sağlam bir çerçeve sunduğunu görmemi sağladı. Nitekim, yazının başında bahsettiğim üç temaya ilişkin geliştirdiğim merak, kendini afetler bağlamında göstermeye başladı. Zamanla kendi araştırmalarımı da, başta doktora tezime olmak üzere afet alanına çekmeye başladım. İki proje deneyiminin yanı sıra, afetlerle ilgili hem ulusal hem de uluslararası olmak üzere çeşitli akademik araştırmalarda ve bazı kurumsal projelerde edindiğim deneyimlerin, afetleri sosyal psikolojik yönleriyle ele almanın ve disiplinler arası çalışmalarla afetlerin beşeri boyutlarını araştırmanın önemini ve gerekliliğini anlamamı sağladığını söyleyebilirim.

Yazıyı sonlandırmadan, önemli bir konuya daha değinmek istiyorum: Her tehlike, afetle sonuçlanmak zorunda değildir. Tehlike, içinde sadece bir ihtimal barındıran bir olaydır – doğa, teknoloji ya da insan kaynaklı olan ve fiziksel, ekonomik ve sosyal alanlarda kayıplar yaratabilecek olaylar tehlike olarak nitelendirilmektedir (UNISDR, 2009). Tehlikenin yarattığı riskin afete dönüşmesi ise iki koşula bağlıdır. Bunlardan birincisi, toplumun zarar görebilirlik koşulları altında yaşıyor olması; ikincisi ise, tehlikenin olası olumsuz sonuçlarını azaltmak ve/veya bunlarla baş etmek için toplumun yeterli düzeyde kapasiteye sahip olmaması ve toplum tarafından alınan önlemlerin yeterli olmamasıdır (UNISDR, 2009). Bu koşulların yokluğunda bir tehlikenin afete dönüşmesi için bir zemin oluşmaz, oluşamaz. Örneğin; deprem riski olan bir bölgede yaşıyorsam, deprem benim için bir tehlikedir. Ancak, deprem bölgesin-

de yaşamama rağmen, oturduğum binanın yapısal olarak depreme karşı güvenliği yeterli değilse ya da deprem sigortası yoksa, o zaman zarar görebilirliğim artmış olur. Ve yıkıcı sonuçları olabilecek bir deprem olması durumunda, benim için sadece tehlike olan depremin afete dönüşmesinden bahsedilebilir – bina yıkılabilir, sigortam olmadığı için sigortanın sunduğu maddi olanaklardan faydalanamam, vb. Dolayısıyla, bir tehlikenin afete dönüşüp dönüşmemesi insanların elindedir. Tehlike ve afet arasındaki bu önemli fark, sosyal psikoloji dahil tüm disiplinlerin afet çalışmalarında esastır. Sosyal psikologlar olarak bizim de katkımız, hazırlıklı olma dahil afetle ilgili algı ve tepkileri anlamaya çalışırken, bu farkı gözetmek ve bireylerin ilgili sosyal bilişsel süreçlerini bu ayrımı yapabilecek ve onları harekete geçirebilecek düzeye getirmek olacaktır.

Kaynaklar

Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED) (2017). EM-DAT: *The Emergency Events Database*. Brüksel, Belçika: Université Catholique de Louvain. <http://www.emdat.be/classification> adresinden alınmıştır.

Doğulu, C. (2017). *A terror management perspective to system justification in disaster context: The case of earthquakes in Turkey* (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye.

Dooley, D., Catalano, R., Mishra, S. ve Serxner, S. (1992). Earthquake preparedness: Predictors in a community survey. *Journal of Applied Social Psychology*, 22(6), 451-470.

Karancı, A. N. ve Doğulu, C. (2017). Afet psikolojisinin sosyal boyutu: Afetlere hazırlıklı olmak. *Türkiye Klinikleri Psikoloji Özel Dergisi, Afet Psikolojisi Özel Sayısı*, 2(3), 225-232.

Kwan, W. S. Y. ve White, A. E. (2014). The social cognition of modern disasters. *Social Cognition*, 32(3), 203-205. doi: 10.1521/soco.2014.32.3.203

Lindell, M. K. ve Prater, C. S. (2002). Risk area re-

sidents' perceptions and adoption of seismic hazard adjustments. *Journal of Applied Social Psychology*, 32(11), 2377-2392.

Norris, F. H., Smith, T. ve Kaniasty, K. (1999). Revisiting the experience-behavior hypothesis: The effects of Hurricane Hugo on hazard preparedness and other self-protective acts. *Basic and Applied Social Psychology*, 21(1), 37-47.

Paton, D. (2003). Disaster preparedness: A social-cognitive perspective. *Disaster Prevention and Management*, 12(3), 210-216. doi: 10.1108/09653560310480686

Paton, D. (2008). Risk communication and natural hazard mitigation: How trust influences its effectiveness. *International Journal of Global Environmental Issues*, 8(1/2), 2-16.

Paton, D., Smith, L. ve Johnston, D. (2005). When good intentions turn bad: Promoting natural hazard preparedness. *The Australian Journal of Emergency Management*, 20(1), 25-30.

Rüstemli, A. ve Karancı, A. N. (1999). Correlates of earthquake cognitions and preparedness behavior in a victimized population. *The Journal of Social Psychology*, 139(1), 91-101.

The United Nations International Strategy for Disaster Risk Reduction (UNISDR) (2007). *Hyogo Framework for 2005-2015: Building the Resilience of Nations and Communities to Disasters*. Cenevre, İsviçre: UNISDR. http://www.unisdr.org/files/1037_hyogoframeworkforactionenglish.pdf adresinden alınmıştır.

The United Nations International Strategy for Disaster Risk Reduction (UNISDR) (2009). *UNISDR Terminology on Disaster Risk Reduction*. Cenevre, İsviçre: UNISDR. http://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyEnglish.pdf adresinden alınmıştır.

The United Nations International Strategy for Disaster Risk Reduction (UNISDR) (2015). *The Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030*. Cenevre, İsviçre: UNISDR. http://www.unisdr.org/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf adresinden alınmıştır.

Dolunay Cemre Durmuş, 2017

Kaynak: <https://dmc.metu.edu.tr/duyuru/odtu-aym-fotograf-yarismasi>